

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA LES DONES DELS PORTS: VIOLÈNCIA, CONTROL I SOTMETIMENT

FRANCO'S REPRESSION OF WOMEN IN ELS PORTS: VIOLENCE, CONTROL AND SUBJUGATION

JOAN LLUIS PORCAR ORIHUELA

(Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló)

NARCÍS TENA SALES

(Universitat de València-Institut Universitari d'Estudi de les Dones)

RESUM

En aquest estudi, amb una anàlisi enfocada en la història social del franquisme a "arran de sòl", pretenem analitzar i donar nom als que exerciren i a les que patiren la repressió a la comarca castellonenca dels Ports. Veure com es va reprimir al col·lectiu femení en aquest territori, des de 1938 fins ben entrats els anys quaranta, per la seva suposada relació o simpatia amb les esquerres. Donar visibilitat a aquestes veïnes anònimes que van viure fins a la seva mort en silenci, treure de l'oblit les històries i successos traumàtics per a donar-los valor històric i merescut reconeixement a aquelles dones que van sofrir un context de por en el qual la seva manera de ser o comportar-se fou motiu de càstig.

Paraules clau: Els Ports (Castelló), Justícia militar, Franquisme, Repressió de gènere, Repressió franquista, Dones.

ABSTRACT

The objective of this study is to analyse the social history of Franco's regime 'from the ground up' and to identify the individuals who were subjected to repression in the Els Ports region of Castellón. The aim is to analyse the repression of the female collective in this territory between 1938 and the early 1940s, due to their supposed relationship or sympathy with the left-wing. Furthermore, the study aims to shed light on the lives of these unnamed neighbours, who lived in silence until their death, and to recover the traumatic experiences and events from oblivion, thereby conferring historical value and recognition upon the women who endured a context of fear in which their way of being or behaving was a cause for punishment.

Keywords: Els Ports (Castellón), military justice, Franco's regime, gender repression, repression under Franco, women.

RESUMEN

REPRESIÓN FRANQUISTA CONTRA LAS MUJERES D'ELS PORTS: VIOLENCIA, CONTROL Y SOMETIMIENTO

En este estudio, con un análisis enfocado en la historia social del franquismo a “a ras de suelo”, pretendemos analizar y dar nombre a los que ejercieron y a las que sufrieron la represión en la comarca castellonense dels Ports. Ver como se reprimió al colectivo femenino en este territorio, desde 1938 hasta muy entrados los años cuarenta, por su supuesta relación o simpatía con las izquierdas. Dar visibilidad a estas vecinas anónimas que vivieron hasta su muerte en silencio, sacar del olvido las historias y sucesos traumáticos para darles valor histórico y merecido reconocimiento a aquellas mujeres que sufrieron un contexto de miedo, en el cual su manera de ser o comportarse fue motivo de castigo.

Palabras clave: Els Ports (Castelló), Justicia militar, Franquismo, Represión de género, Represión franquista, Mujeres.

INTRODUCCIÓ

Acabar amb els drets civils i polítics, i amb els espais de llibertat conquerits per les dones durant la Segona República, a més de castigar a aquelles que durant aquesta etapa històrica van transgredir el model de gènere tradicional, són aspectes que expliquen les característiques que conformen la repressió franquista contra les dones. Els estudis que s'han realitzat al respecte tenen una sòlida i fructífera trajectòria investigadora arreu de l'Estat, malgrat que al nostre entorn local encara que trobem alguns estudis en aquesta línia, es fa palés un buit evident de treballs sobre el tema.

La repressió franquista va tenir com a objectiu acabar amb l'enemic republicà, aniquilar-lo en tots els sentits i el col·lectiu femení no va passar desapercebut. La violència contra les dones quantitativament va

ser menor que la dels homes, però per diverses qüestions que s'analitzaran en el treball va ser qualitativament traumàtica atacant directament la seua forma de ser, actuar i comportar-se. A més de patir els castigs, conseqüència de la maquinària judicial del règim amb tot el procés repressiu que li envoltava, l'enemic republicà fou brutalitzat i amb això a les dones republicanes se les va vexar i utilitzar com a botí de guerra. A més de les pallisses i misèries de la postguerra, algunes dones van patir violència i tractes humiliants, atacant directament els seus valors. Una violència traumàtica i vexatòria que provocà la por i el silenci de la vergonya durant tota la dictadura.

En aquest treball estudiem a les dones dels Ports que van estar en el punt de mira de la justícia militar franquista des d'abril de 1938. Mitjançant l'anàlisi de 19 procediments sumaríssims individuals i 12 col·lectius incoats per la justícia militar i custodiats en l'Arxiu General Històric de Defensa i un a l'Arxiu Històric d'Aragó, hem identificat un total de 98 dones entre aquelles encausades i les que apareixen mencionades en informes-denuncies que no són detingudes.¹ No hem trobat cap dona encausada a

1 Totes les referències textuais, anotacions documentals o informacions que fan referència a les dones i que van apareixent dintre del text, si no s'indica el contrari, s'extrauen dels expedients associats a cadascuna d'elles que apareixen referenciats i relacionats, per pobles, en la "Taula 1" de la part final de l'estudi.

la Mata de Morella, Portell de Morella, la Todolella, Olocau del Rei, Herbers i Palanques. No obstant això, en algun d'aquests municipis i altres, hem localitzat casos de dones que patiren la repressió extrajudicial. Tot això, ho hem combinat amb l'anàlisi de documentació dels arxius municipals, registres civils i la inestimable aportació que ens ha proporcionat la memòria oral.

L'objectiu que pretenem assolir és estudiar a escala comarcal com es va desenvolupar la violència contra les dones amb l'ocupació franquista, qui va denunciar, qui va informar, qui va detenir, de què se les va acusar, qui les va acusar, qui les va avalar, quines condemes van patir, recollir els testimoniatges de les vexacions i violència extrajudicial que es va produir en alguns pobles comarcans, posant llum sobre aquella repressió que rarament ha quedat documentada en paper, però si en les mentalitats de familiars que es van veure afectats: l'obligació a fer treballs comunitaris entesos -pels repressors- com a propis del seu sexe, i els atacs directes al seu cos amb els rapats, la ingesta d'oli de ricí, els abusos o violacions perpetrades pels militars o autoritats franquistes. Considerem que és important identificar-les localment amb nom i cognoms, ofici, edat, estat civil i àlies. En resum, donar

visibilitat al col·lectiu femení afectat per la repressió en la comarca.

ELS PORTS I LA REPRESSIÓ FRANQUISTA

La comarca dels Ports és el primer territori de la província de Castelló que va patir violents combats durant la Guerra Civil i va ser ocupat per les tropes franquistes. Van passar poc menys de dos mesos entre l'entrada dels revoltats durant la primavera de 1938 i l'ocupació total del territori, el que va suposar la posada en marxa d'una repressió que ja estava en ple funcionament en altres parts de l'Estat.

La repressió franquista fou el fruit d'una planificació freda i sistemàtica que pretenia impedir la reorganització futura de l'oponent polític, i que portà lligada com a base per a la construcció del nou poder una institucionalització de la mort i del terror exercida amb la plena col·laboració i legitimació de l'Església catòlica. El compromís dels vencedors amb la revenja i la negació del perdó i de la reconciliació va inundar la vida quotidiana de pràctiques coercitives i de càstig.² Calia eliminar una part de la població que havia propiciat la victòria de les esquerres en les eleccions del febrer de 1936 i deixar l'altra part tan aterrida perquè no fora possible una tornada a la situació d'abans del colp d'estat.

2 CASANOVA, Julián i GIL, Carlos (2017), *Historia de España en el siglo XX*, Ariel, Barcelona, pp. 177 i ss.

El franquisme va configurar durant els primers anys tot un corpus legislatiu per a justificar la repressió del nou Estat i un sistema judicial distingit per l'arbitrarietat de l'autoritat i la indefensió de l'encausat. El món carcerari i altres vessants repressius com ara les confiscacions, els desterraments, l'exili, les mesures de llibertat vigilada o atenuada i el control sobre els costums foren episodis claus per a entendre la violència repressiva franquista. L'exèrcit fou màxim responsable d'aquesta repressió quan declarà l'estat de guerra, sotmet la justícia ordinària a la militar i controlant l'ordre públic i a tots els grups paramilitars que exercien la violència.

Les dones van patir la repressió d'una manera específica: perdent els drets polítics i civils que havien aconseguit amb el règim republicà, i van ser estigmatitzades pel nou Estat per la seua culpabilitat política i moral. Sofriren empresonaments, violacions i tota classe d'humiliacions públiques: les rapaven i les passejaven pels carrers com consta en els diferents testimoniatges que hem recollit a la comarca.³ Moltes dones van quedar al capdavant de llars desfetes i van patir les conseqüències de la disgregació de moltes famílies amb els homes morts, empresonats o exiliats.

A les comarques de Castelló la repressió franquista va deixar durant la postguerra un rastre de centenars d'afusellats, morts en presons, així com masovers assassinats acusats de col·laborar amb la guerrilla. Pel que fa a la comarca dels Ports van ser 87 les víctimes mortals que va causar la repressió franquista,⁴ a banda del cost de vides humanes que va suposar la Guerra Civil.⁵ A més de les execucions, l'ús de la política penitenciària i la repressió indiscriminada conseqüència de la lluita contra la guerrilla, es converteixen en importants eines al servei de l'extermini dels adversaris polítics i vençuts. Centenars de famílies van ser espoliades per l'aplicació de la llei de responsabilitats polítiques, i centenars de veïns i veïnes de la comarca van ser detinguts, sotmesos a consells de guerra sumaríssims i empresonats, amb un total de 97 dones que apareixen documentades en procediments sumaríssims i informes de les autoritats, més les que van patir diferents tipologies de repressió extrajudicial. També un elevat nombre de famílies van haver de fugir del seu poble després de l'entrada de les tropes franquistes i alguns ja no hi van tornar mai més. L'element repressiu es converteix en un factor bàsic per a estendre

3 PORCAR, Joan Lluís (2020), *Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, p. 51.

4 PORCAR, Joan Lluís (2022), *Els Ports: franquisme i repressió, ciutadania i memòria*, Onada, Benicarló, p. 121.

5 Morts al front de guerra, bombardejos, violència revolucionària i repressió franquista.

la passivitat, la desmobilització i el consens passiu entre gran part de la població. Els militars revoltats el juliol de 1936 van executar un pla perfectament organitzat per a destruir l'Estat democràtic de la Segona República.⁶ Promulgaren un conjunt de lleis i decrets que arrabassaren els drets individuals i col·lectius anteriors amb un marcat caràcter repressiu. Aquestes noves lleis ja van començar amb la promulgació dels bans de guerra del 17 i 18 de juliol de 1936, que il·legalitzaven els partits polítics i anul·laven les lleis i resolucions judicials dels tribunals de la República, amb l'estat de guerra promulgat el 28 de juliol de 1936 i amb diverses lleis i decrets aprovades a l'agost com les que inicien la depuració dels ensenyants o establien els judicis sumaríssims, continuant amb lleis com la de responsabilitats polítiques de 9 de febrer de 1939 que incidia en la situació econòmica de les víctimes –amb la confiscació de béns i possessions, la imposició de sancions i incorporant a més el desterrament com un element més de repressió–,⁷ la Llei d'1 de març de 1940 de repressió contra la maçoneria i el comunisme, la Llei de 29 de març de 1941 de

Seguretat de l'Estat, o el Decret Llei de 13 d'abril de 1947 de repressió dels delictes de *bandidaje y terrorismo*, entre altres. Aquest corpus normatiu atribueix la competència jurisdiccional per a instruir i jutjar delictes a la jurisdicció militar.⁸

En el territori ocupat pels colpistes el primer pas de la nova maquinària policial i judicial consistia en la denúncia. El denunciant no havia de provar les seues acusacions; convertint-se molt sovint la denúncia en una venjança per motius de caràcter personal. Les paraules de Franco "nada tiene que temer quien no tenga las manos manchadas de sangre", van ser una gran fallàcia i van provocar la captura, l'empresonament i l'afusellament de milers de persones que van romandre al seu poble després de ser ocupat pel nou exèrcit o que acabada la guerra van tornar justament per això, perquè no tenien delictes de sang.

Les autoritats animaren a la denúncia i al "deber de los buenos españoles" per denunciar als seus veïns, per això establiren des del primer dia en nombroses localitats del País Valencià centres de recepció de denúncies, en gran part,

6 JIMÉNEZ, Carlos (2007), "La destrucción del orden republicano. Apuntes Jurídicos", *Hispania Nova*, n° 7, p. 5 i ss.

7 Pretenent fer una neteja política a fons de l'adversari polític que ja estava humiliat i desvalgut per la derrota, i amb l'objectiu d'evitar el ressorgiment de possibles veus dissidents en el futur.

8 CARRILLO, Marc (2006), "El marco legal de la represión en la dictadura franquista durante el periodo 1939-1959", en GÓMEZ, Felipe. (dir.) *El derecho a la memoria*, Departamento para los Derechos Humanos, el Empleo y la Inserción Social de la Diputación Foral de Gipuzkoa, San Sebastián, pp. 501-528.

aquestes denúncies les feien persones "d'ordre".⁹ Juntament amb la *Columna de Orden i la Policía de Ocupación*, també formava part de la rereguarda de l'exèrcit franquista el *Servicio de Recuperación de Documentos*.¹⁰ En el cas de la comarca dels Ports es van instal·lar a Vinaròs l'11 de maig de 1938 tres equips de recuperació de documents, que van iniciar els seus treballs a partir del 20 de maig a les localitats de Vilafranca i Castellfort, i a altres pobles de l'Alt Maestrat.¹¹

Per a l'articulació territorial del franquisme era clau la figura del governador civil que controlava i fiscalitzava les institucions provincials i locals com les noves comissions gestores nomenades als municipis.¹² En el cas de la comarca dels Ports cal destacar el control territorial exercit pel cacic José Gisbert Ferreres, diputat provincial, delegat governatiu a la comarca i cap de Falange a Morella.

Després de les detencions, començaven les diligències. Els acusats eren traslladats a centres de detenció: la caserna de la Guàrdia Civil, la seu de la Falange o la presó del poble, el temps d'estada era inde-

terminat i era habitual l'obtenció de declaracions per mitjà de vexacions i tortures.

Només tres dies després de l'ocupació de Castelló per les tropes franquistes, el general en cap del Cos de l'Exèrcit de Galícia signava un ban en el qual anunciava la constitució a la província dels consells de guerra i jutjats militars, procediments judicials que l'Auditoria de Guerra de l'Exèrcit d'Ocupació ja estava celebrant a Morella i Benicarló per als detinguts en les zones de la província ocupades en un primer moment. Els judicis sumaríssims, emmarcats en el *terror legal* que va substituir a poc a poc el *terror caliente* –execucions i assassinats indiscriminats– dels primers mesos de la guerra, eren un tràmit per a l'eliminació física dels acusats sense aportació de proves i sense fer cap esforç per esclarir els fets que es jutjaven, sense cap garantia legal. Aquests consells de guerra van ser òrgans il·legítims i executors d'una revenja ideològica i política contra ciutadans als quals es considerava enemics, els militars membres mancaven de qualsevol atribut d'independència propi d'un jutge ja

9 D'ideologia dretana i vells cacics de l'antic sistema alfonso o personal relacionat amb ells.

10 La seua tasca era la confiscació de documents d'arxius i biblioteques públiques, d'entitats polítiques, sindicals i administratives, una documentació que va ser l'origen de l'Arxiu de la Guerra Civil de Salamanca.

11 VELASCO, José Tomás (2019), "Las agrupaciones documentales del frente oriental de la guerra civil custodiadas en el Archivo de Salamanca", *Ebre* 38, n° 9, pp. 188-190.

12 GINÉS, Andreu (2010), *La instauració del Franquisme al País Valencià*, Universitat de València, València, pp. 178 i 244 i ss.

que, compartien plenament els fins polítics i els objectius repressius dels revoltats,¹³ la instrucció solia anar acompanyada de tortures que desencadenaven declaracions forçades per part dels inculpats, eren evidents la parcialitat i la bel·ligerància dels informes de les autoritats en els procediments sumaríssims, els quals prescindien d'actuacions no essencials que pogueren demorar la celebració del consell de guerra.

Examinades les declaracions, les acusacions i els fets pel jutge instructor del Jutjat Militar Permanent, s'ordenava l'ingrés a la presó i es recaptaven informes de la conducta políticossocial de l'acusat a l'ajuntament, a la caserna de la Guàrdia Civil i al cap local de la Falange. Podem observar en la comarca dels Ports extensos informes acusatoris i sobre la conducta polític-social de tots els membres de les comissions gestores, comitès, partits polítics i sindicats i de veïns de la localitat considerats contraris al nou Estat.

Els inculpats, en la major part dels casos, no sabien de què estaven acusats, ni quin era el seu delicte, no s'hi desenvolupava cap tasca probatòria, l'exaltat al·legat del fiscal era pràcticament inqüestionable

i el defensor –militar de més baixa graduació– es limitava a demanar clemència o la pena immediata–ment inferior, no tenint capacitat, encara que vulgues per discutir l'aprovat pel seu superior. En finalitzar la vista, els acusats, solament podien manifestar la falsedat de les acusacions.¹⁴ El consell dictava sentència sense poder ser objecte d'apel·lació. Com a tipus delictius, els tribunals militars van aplicar els d'adhesió a la rebel·lió –amb penes de vint a trenta anys de presó o pena de mort–, rebel·lió –de dotze anys i un dia a vint anys–, auxili a la rebel·lió –de sis anys i un dia a dotze anys de presó– i inducció o excitació a la rebel·lió –fins als sis anys de presó, segons la gravetat imputada–.

Molts dels encausats en procediments sumaríssims van ser condemnats a penes de presó. A la província de Castelló es van celebrar consells de guerra a la ciutat de Castelló, Vinaròs, Benicarló, Morella, Vila-real, Borriana i Sogorb. L'empresonament massiu va ser un dels eixos fonamentals de l'aparell repressiu del règim franquista a tot l'Estat. El tracte inhumà en les presons i els centres de detenció, amb

13 La presidència era ocupada per un militar, normalment amb la graduació de coronel, tinent coronel o comandant; el ponent, el fiscal i els vocals pertanyien a una graduació inferior, i el defensor tenia la graduació més baixa.

14 Si algun, amb més facilitat de paraula, gosava presentar una argumentació, es considerava una actuació irrespectuosa cap al tribunal i se li ordenava callar. GABARDA, Vicent (2020), *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, Universitat de València, València, pp. 44-45.

maltractaments físics i psíquics, el fred per la falta de roba d'abric, la falta de cures en matèria de salut i alimentació i la saturació de les presons, va ajudar al contagi de malalties com la tuberculosi, l'avitaminosi, el tifus i la sarna, que es van convertir en veritables epidèmies.¹⁵

La població reclosa a tot l'Estat podia acostar-se perfectament als 300.000 interns el 1940. A Castelló va arribar als 2.034 reclusos el gener de 1940, solament a la presó provincial, i que, segons algunes dades, podria superar els 5.000 reclusos en les diferents presons i centres de detencions de la província.¹⁶ Es van habilitar nous llocs per a utilitzar-los com a presons, com els magatzems Azamón a Vinaròs, el convent de Sant Francesc a Benicarló i la presó de Morella ubicada a l'edifici de l'ajuntament, que van rebre detinguts de diferents poblacions de la comarca.

Per a quantificar i analitzar la repressió franquista a la comarca dels Ports cal tenir en compte que és el primer territori de la província ocupat per les tropes franquistes, i factors geogràfics com ara l'abrup-

ta orografia del terreny i l'hàbitat escàs, condicions idònies per a les activitats guerrilleres. Juntament amb una repressió derivada de l'aplicació de la justícia dels vencedors –procediments sumaríssims i execucions després d'uns consells de guerra com és el cas dels 39 veïns de la comarca afusellats–, trobem nou víctimes, conseqüència d'episodis de repressió extrajudicial en localitats com Morella, la Mata i Portell de Morella. Hi ha també 20 víctimes mortals a conseqüència de la lluita contra la guerrilla afectant especialment la població autòctona: masovers acusats de ser col·laboradors o de fer d'enllaços, assassinats després de l'aplicació de la llei de fugues. Finalment, hi ha un total de 19 morts de la comarca en diferents presons de la província de Castelló i de la resta de l'Estat.¹⁷

A banda de les 87 víctimes mortals abans citades, desenes de famílies van ser espoliades per l'aplicació de la llei de responsabilitats polítiques,¹⁸ i prop de 800 veïns van haver d'evacuar després de l'entrada de les tropes franquistes i alguns ja no van tornar a la localitat d'origen;

15 TORRES, Ricard Camil i ORS, Miguel (2007), "Exilio y represión franquista", *La guerra civil en la Comunitat Valenciana*, Editorial Prensa Valenciana, València, p. 147.

16 PORCAR, *Un país en gris i negre*, p. 100. La saturació de les presons era per a les autoritats franquistes un problema pel greu col·lapse que podia provocar en l'Administració de Justícia i per les despeses que suposava el manteniment de tota aquesta població.

17 PORCAR, *Els Ports: franquisme i repressió*, p. 170.

18 PEÑAR, Fernando (2008), *La aplicación de la Ley de Responsabilidades Políticas en la provincia de Castellón* (tesis doctoral), Universitat Jaume I, Castelló de la Plana. Disponible en: <https://www.tdx.cat/handle/10803/669155#page=1> [Consultat 08/05/2024]

d'altres es van exiliar. Aquestes dades demostren com la política de sang i violència franquista sumada a la penitenciària i les presons foren una altra eina d'extermini físic per al nou règim, així com les execucions comeses els últims anys de la dècada dels quaranta durant la persecució de la guerrilla i els seus col·laboradors.¹⁹

LA REPRESSIÓ DE GÈNERE

El franquisme va executar més homes que dones, però la violència contra el col·lectiu femení republicà va ser constant ja que, a més, fou la forma en què el règim imposa el seu model de feminitat. La dictadura tenia que retornar a la dona pecadora republicana a la llar i per aquest motiu els castics als quals foren sotmeses els acompanyaren en la seua quotidianitat. Castics directes, diaris i sexualitzats contra aquelles que abans d'abril de 1939, segons la seua concepció, pecaren i delinquiren.

Hem de considerar que els ideòlegs i col·laboradors amb la dictadura van entendre que tot el que s'havia desenvolupat des de 1931 fins a 1939 va ser un període de revolució contra l'ordre tradicional de la Pàtria i amb això, especialment, la feminitat republicana es consi-

derà una transgressió i declaració d'intencions de com les dones van poder fer front a la situació de misogínia i sotmetiment patriarcal en el qual vivien. La República va ser la llibertat, el primer règim que va fer polítiques de gènere, des d'abril de 1931 es va plantejar l'objectiu d'igualar en drets i aconseguir l'esperada emancipació femenina que s'estava desenvolupant des dels anys vint. Amb això la República constituí l'eix clau que va donar la ciutadania plena (política i social) a les dones i les va possibilitar sortir de la subordinació a l'ordre patriarcal de segles.

En un context de modernització, l'Estat desenvolupà un conjunt legislatiu de caràcter igualitari concedint drets polítics, educatius, laborals i morals a les dones. Aquestes llibertats emancipadores foren lluitades frontalment pels enemics tradicionals: l'Església i els sectors catòlics i reaccionaris. Aquestes limitacions i obstacles imposats no van impedir que les dones durant la Segona República prengueren un paper actiu en política participant en manifestacions públiques, mítings, adherint-se a sindicats i partits polítics i principalment exercint el seu dret electoral com a ciutadanes d'un Estat democràtic.²⁰ A la comarca dels Ports, en la seua capital, Morella

19 PORCAR, *Els Ports: franquisme i repressió*, p. 172.

20 AGUADO, Ana M. i RAMOS, María Dolores (2006), *La modernización de España (1917-1939): cultura y vida cotidiana*, Síntesis, Madrid.

i al poble de Vilafranca, localitats amb una indústria tèxtil important, trobem un gran nombre de dones implicades en política i sindicades des de molt abans de 1936, accelerant-se la dinàmica entre febrer-juliol de 1936 amb la creació de les col·lectivitats fabrils i agrícoles.²¹ Amb el colp d'Estat, les dones col·laboraren activament amb la causa antifeixista realitzant tasques d'assistència al front de guerra com infermeres, cuineres o també en alguns casos com a milicianes armades o membres de comitès i, per descomptat en rereguarda.²²

En suma, la Segona República va consolidar una modernitat que ja reclamaven als anys vint un jove grup minoritari de dones universitàries que després van ocupar llocs de responsabilitat en el govern republicà. No obstant això, aquesta modernitat, malgrat els canvis significatius en la vida de les dones, va ser limitada i heterogènia en diferents parts de l'Estat, ja que principalment en les zones rurals es van donar dinàmiques divergents quant a relacions de gènere, drets polítics, comportaments socials, etc.

Amb el colp d'Estat de 1936, l'ocupació progressiva de les zones fidels a la República i finalment la

victòria de les forces feixistes i reaccionàries provocaren una reacció contra eixos espais de llibertat aconseguits per les dones, ja que els considerava responsables de perdre els valors tradicionals de bona mare i esposa. Tots aquests avanços i victòries en drets i llibertats foren arravatats i condemnats a l'ostracisme dictatorial quan els franquistes van guanyar la guerra. El franquisme imposà un ordre que es basà en aniquilar fortament tot allò republicà i en matèria de gènere va considerar que la dona durant el govern de la República va cometre pecats immorals per la pèrdua de valors tradicionals de família i llar. La dictadura realment no va elaborar cap missatge nou, sinó que va utilitzar el discurs de feminitat i del model de dona burgesa del segle XIX impulsat per l'Església: dona, mare i bona esposa, àngel de la llar. El que sí que fou novetat va ser la politització de la feminitat, fent d'ella una "qüestió d'Estat". Per aquest motiu i emparant-se baix la Falange (FET-JONS) i l'Església, configura un model de dona subordinada al poder de l'home formant una família cristiana i enclaustrada al seu espai privat, un model que s'adoctrinava en l'escola i la premsa.²³

21 PORCAR, *Els Ports: franquisme i repressió*, pp. 40-71.

22 NASH, Mary (1999), *Rojas: las mujeres republicanas en la guerra civil*, Taurus, Madrid.

23 DI FEBBO, Giuliana (2006), "«La Cuna, la Cruz y la Bandera» Primer franquismo y modelos de género", a MORANT, Isabel. (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina. Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Cátedra, Madrid, pp. 217-237.

Eixe model de dona únic i indiscutible s'assegurava mitjançant el control social i la repressió. Tot allò que sortia de l'establert era condemnat i castigat. L'Església i FET-JONS s'en-carregaven de donar-li veu a un discurs de dona monolític, però difícilment aplicable a la majoria de les dones de l'Estat. Espanya en aquells anys era un país imminentment agrícola, especialment, la província de Castelló i la zona que ens correspon, on les dones majoritàriament de classes populars combinaven les tasques de casa, amb el carrer, el camp o el mercat. Per tant, eixe model de dona casolana era constantment transgredit pel col·lectiu femení, que en aquells anys amb marits empresonats resistiren la misèria i la fam fent més del que s'anomenava "sus labores".

Aquestes dones eren les *roges* i també aquelles que des d'abril de 1931, i en alguns casos abans, havien format part d'organitzacions polítiques, sindicals obreres i esquerranes, havien ocupat càrrecs públics en consells o juntes o foren milicianes armades. En suma, totes aquelles que havien viscut en llibertat i traspasat les portes del seu domicili transgredint l'ordre so-

cial i moral franquista. Tot aquest seguit de preceptes pejoratius i condemnables suposaven, a més, a diferència dels homes, una falla moral reprovable i punible justificada baix les delirants investigacions d'Antonio Vallejo Nágera, el qual considerava que el col·lectiu femení relacionat amb els esquerrans era un grup trastornat psicològicament sent dones pervertides, incultes, degenerades i venjatives.²⁴

Totes les dones que mínimament havien mostrat suport a la República foren considerades baix el model de *miliciana*, susceptibles a ser denunciades, maltractades, violades i, si era necessari, executades. Eren dones fora del motlle, descarrilades de la feminitat pura. A més, la dona era entesa com un símbol de puresa, i per això, a les considerades objectes, era necessari purificar-les, una purificació mitjançant el rapat del cabell com un símbol d'apropiació de la dona per l'home. Una pràctica de burla social antifeminista amb una forta càrrega simbòlica i sexual contra les *desviades*.²⁵ La major part de les vegades es combinava amb la ingesta forçada d'oli de ricí, que els provocava brutals diarrees mentre les feien desfilar

24 EGIDO, Ángeles (2018), "Ser roja y ser mujer: condicionantes y desencadenantes de la represión de género", en EGIDO, Ángeles, y MONTES, Jorge, J. (eds.), *Mujer, franquismo y represión. Una deuda histórica*, Sanz y Torres, Madrid, pp. 15-41.

25 PRADA, Julio (2021), "«Me pusieron tan bonita que tengo que enseñarme» ...: Víctimas, cómplices y verdugos de la represión sexual en la retaguardia franquista", a MIR, Conxita i CENARRO, Ángela, (eds.), *Mujeres, género y violencia en la guerra civil y la dictadura de Franco*, Tirant Humanidades, València, pp. 45-79.

públicament mal vestides, rapades i brutes, convertint-se en una pràctica específica de la repressió contra el seu gènere. Una humiliació pública entesa pels botxins com una processó de desgreuge i purificació, a la que es va sumar l'apropiació forçosa del seu cos amb la violació. Oficialment, des dels estaments superiors colpistes no es va emetre cap normativa ni decret que plasmes en paper aquesta repressió, però sí que va ser animada per alguns caps militars feixistes. Un acte repugnant i contra la voluntat de la dona, no obstant això, per aquells soldats que havien fet la seua carrera bèl·lica en l'Àfrica amb enfrontaments sanguinaris i salvatges, la violació contra la dona, entesa ella com un objecte, era un acte de victòria i botí.²⁶ Unit a això, dintre de la concepció masculista del franquisme, a la majoria de les dones després de violentades se'ls va obligar a fer allò que havien transgredit: netejar la seu de FET-JONS, la plaça, l'església, l'ajuntament... baix la mirada atenta del veïnat increpant-les, escopint-les i quedant marcades de per vida com a roges. Sumat a aquestes pràctiques vexatòries, foren condemnades a llargues penes

de presó per la incoació de procediments sumaríssims de justícia militar i en diversos casos se'ls acumulava una multa econòmica conseqüència de l'obertura d'un expedient de Responsabilitats Polítiques.

Qui foren les víctimes? Víctimes foren totes aquelles dones que tingueren qualsevol relació amb cultures obreres esquerranes o republicanes, no solament identificació política personal sinó també familiar. És a dir, aquelles dones que tenien el pare, el marit o els fills involucrats en política foren potencialment denunciabls més encara si no es podia detenir al baró de la família perquè no es trobava, elles eren detingudes.²⁷

Les acusacions estaven plenes de judicis morals i de comportament més que de delictes o actes revolucionaris, es va jutjar la seua conducta, suposadament rebel i reivindicativa. Se les acusava de burlar-se dels cadàvers, d'atacar la religió i l'Església, de parladores, d'insultar al règim o als seus adeptes, d'amenaçar, de ser autores intel·lectuals dels delictes i a més de com era la seua vida social, personal i familiar. L'objectiu fonamental era despolititzar a les dones i assimilar-les a les

26 ALCALDE, Ángel (2021), "Queipo de Llano, Koestler y las violaciones de mujeres en la guerra civil española" a MIR y CENARRO, *Mujeres, género y violencia*, pp. 81-116

27 Així ho indica RODRIGO, Javier (2008), *Hasta la raíz. Violencia durante la guerra civil y la dictadura franquista*, Alianza, Madrid, p. 74: "La violencia no distinguía entre inocentes y no inocentes, entre menores de edad, ancianos, hombres o mujeres. Si no se encontraba al rojo se acababa con su familia".

preses comunes. Les dones, encara que paradoxalment tingueren la capacitat per influenciar als homes del seu entorn a cometre delictes, eren considerades menors i sense capacitat per raonar.²⁸

Les dones eren pecadores, ja que el franquisme associa la religió amb la política, havien de redimir eixos pecats en les presons, espais dirigits per ordes religioses amb l'objectiu d'imposar amb violència la correcta doctrina catòlica de la dona de la *Nueva España del Caudillo*. Una peculiaritat de les presons de dones va ser el fet de tindre als fills amb elles, suposant que molts acabaren morint per les insalubres condicions que allí es patien o altres desapareixien entrant en el tenebrós entramat dels nens furtats. Aquestes experiències provocaren conseqüències en l'entorn familiar i social. L'objectiu dels repressors era trencar el vincle familiar i desarrelar-les del seu espai, per això en la majoria dels casos les dones inicien un periple presidiari per tot l'Estat, sent enviades als penals del nord o del centre d'Espanya. Aquesta repressió física, de gènere i psicològica les provocava una desmoralització terrible en trobar-se allunyades de les seues fa-

mílies i amb dificultats per mantenir contacte amb els seus per impedir la posterior integració en les comunitats veïnals d'on provenien.²⁹

DONES DELS PORTS EN ELS PROCEDIMENTS MILITARS SUMARÍSSIMS

Com hem vist, la jurisdicció militar va tindre una funció fonamental en la repressió, mitjançant les detencions, els judicis sumaríssims, les execucions de les penes de mort, l'empresonament massiu i la discriminació dels vençuts en tots els àmbits. Aquesta repressió "legal" i documentada va afectar també a desenes de dones a la comarca dels Ports, que també van haver de patir una repressió extrajudicial, més difícilment documentada i amb escassos testimoniatges per la mateixa humiliació que suposà sobre escassos testimoniatges per la mateixa humiliació que suposà sobre elles i les seues famílies.

Només ocupada la comarca per les tropes franquistes durant la primavera de 1938, es va organitzar la repressió sobre els vençuts amb la posada en marxa d'una maquinària policial, judicial i penitenciària controlada pel nou exèrcit d'ocu-

28 SÁNCHEZ, Pura (2021) [2009], *Individuas de dudosa moral. La represión de las mujeres en Andalucía (1936-1958)*, Edicions Bellaterra, Manresa, pp.130-140.

29 EGIDO, "Ser roja y ser mujer", pp. 15-41.

30 TORRES, Ricard Camil (2003), "Reconstrucció o desmembrament? La darrera postguerra civil al País Valencià", *Afers. La repressió franquista a Catarroja*, 45.

pació,³⁰ amb la participació de les noves autoritats dels municipis, que van elaborar immediatament a requeriment de la Comandància Militar de Morella, informes dirigits a la justícia militar sobre les responsabilitats dels seus veïns durant la República i la Guerra Civil.

Les primeres detencions les efectuaven els mesos d'abril, maig i juny de 1938 membres de la quinta columna, falangistes que coneixien la població local i la Guàrdia Civil, ingressaven els detinguts en presons locals o dipòsits municipals custodiats per guàrdies civils i falangistes de la localitat i pocs dies després eren traslladats a la presó de Morella, on ja s'obrien els primers procediments. Durant el trasllat al dipòsit o a la presó municipal havien de suportar vexacions, insults i agressions, episodis recordats per dones com la mestra de Vilafranca Matilde Escuder³¹ o Pilar Beser de Morella.³²

En el cas de les detencions de les dones a la comarca es produeixen majoritàriament per la Guàrdia Civil conseqüència de la relació denúncia de l'ajuntament de la localitat davant de l'Auditoria de Guerra

i d'informes de l'alcalde o del cap de FET-JONS³³ o directament per requeriment de l'Auditoria de Guerra com en el cas de les dones detingudes a Morella a partir del procediment sumaríssim iniciat l'11 d'abril de 1938, amb detencions realitzades per personal del *Servicio de Etapas del Ejército del Norte*, i de falangistes de segona línia a més de la Guàrdia Civil. En tres casos més es documenten detencions efectuades per falangistes locals. La morellana Isabel Balagué Michavila va ser detinguda en Casp per part del *Cuerpo Jurídico Militar Marroquí*, i Maria Pastor Martí de Sorita, per la Policia de Barcelona a instàncies de denúncia d'un veí.

La Guàrdia Civil deté a dones que tornen als seus pobles una volta s'allunyà el front de guerra i que adueixen que la seua fugida fou per la por als bombardejos i al front de batalla,³⁴ com és el cas d'una dona de Sorita, Cincorres, una de Xiva i diverses dones de Vilafranca.

Dels més de 8.000 procediments judicials que afecten a prop de 12.700 encausats en la província de Castelló, hi ha un total de 581 documentats a la comarca dels

31 MARTÍ, Manel (2018), "Matilde Escuder, mestra llibertària i anarquista vilafranquina", a DUARTE, Francesc Xavier i LÓPEZ, Jurema (eds.), *Víctimes per violència i repressió als Ports durant la Segona República i la Guerra Civil (1931-1941)*, Ajuntament de Portell de Morella, pp. 299-323.

32 Arxiu Oral del GRMHC.

33 Com els casos de Forcall, Hortells, Cincorres, Xiva...

34 Alguns informes de les noves autoritats d'algunes localitats documenten aquests fugides apuntant també el temor a represàlies dels fugits i fugides.

Ports amb 981 encausats. La major part dels procediments incoats corresponen a Benicarló, generalment procediments individuals amb prop de 480 encausats; a Morella són 319 els inculpats, però es tracta de 24 procediments col·lectius iniciats pocs dies després de l'entrada de les tropes en diverses localitats de la comarca. També documentem 142 encausats en 57 procediments a Castelló de la Plana; 17 encausats a Vinaròs, 18 a València, en 6 procediments relacionats amb la repressió del maquis³⁵ i més encausats de la comarca en altres províncies, com els vuit a Saragossa. De les prop de 1.000 dones encausades a la nostra província en procediments sumaríssims, trobem en la comarca un total de 40 dones amb expedient al seu nom, més una dona encausada a Saragossa, però un total de 98 dones en el punt de mira de les autoritats franquistes, ja que en informes i llistats en procediments col·lectius de la immediata ocupació de 1938 apareixen 57 dones més, que no foren encausades.³⁶ És possible que moltes d'aquestes dones no foren encausades per no

poder ser localitzades, i a altres assenyalades com desafectes al nou règim malgrat no ser encausades per no trobar-se indicis delictius consistents, sí que denota que es troben controlades per les autoritats. A més trobem com a Carmen Beltran Escuder se la encausa dues vegades: el 1939 i després el 1945 per col·laborar amb la guerrilla antifrancista. Entre els procediments militars sumaríssims trobem un total de 19 individuals i 12 col·lectius,³⁷ alguns en nombroses dones com un expedient de Morella col·lectiu amb 10 dones entre els seus 29 encausats.

Tenim documentats consells de guerra de molts veïns de la comarca celebrats durant els mesos d'abril i maig de 1938 a Morella amb procediments sumaríssims col·lectius de localitats de la comarca centralitzats en aquesta ciutat on els nous ajuntaments nomenats per l'exèrcit d'ocupació emetran un informe de totes les actuacions i fets violents des de juliol de 1936 amb indicació dels veïns responsables en cada localitat, es documenten també alguns procediments mili-

35 Pel que respecta a les localitats destaquen els 153 encausats de Morella, 120 inculpats de Vilafranca i els 110 de Forcall.

36 Com el cas d'Hortells amb el procediment sumaríssim 7-26-C a més d'encausar a 18 persones també es mencionen a 2 dones com a "*peligrosas comunistas*" que les autoritats no poden detenir per no trobar-se al poble, i el procediment col·lectiu de Morella que encausa a 29 veïns, apareixen 27 dones en els informes sense ser encausades.

37 Incloent el procediment militar sumaríssim incoat a Saragossa.

tars a Vinaròs. Però una vegada instal·lada l'Auditoria de Guerra a Benicarló, se celebren en aquesta localitat i posteriorment van tindre lloc a la ciutat de Castelló.³⁸ Quant a les dones, a Benicarló s'inicien 17 procediments sumaríssims i es celebra el consell de guerra en 14 dels casos.³⁹ A Morella s'engeguen dos procediments sumaríssims col·lectius on apareixen dones, el del poble d'Hortells i el de Villores, i es celebren aquests dos consells de guerra i el sumari col·lectiu núm. 16 que agrupa a 10 de les 13 dones de Morella.⁴⁰ A Castelló es posen en marxa tres procediments sumaríssims i es celebra un consell de guerra, el n° 7233 de Xiva de Morella. A Vinaròs són sis els procediments sumaríssims iniciats –un dels quals col·lectiu afecta a 8 dones de Vilafranca– i es celebra un consell de guerra. Fora de la província en total s'incoen dos procediments sumaríssims: el de María Pastor a Barcelona i un a València on apareixen dues dones de Vallibona entre els sis encausats. A més es celebren dos consells de guerra, el citat de València i un a Saragossa, que va

ser incoat a Castelló.

Amb relació amb la cronologia dels expedients incoats, aquesta informació està condicionada per l'entrada de les tropes franquistes en les diferents localitats, o la tornada al poble de les dones finalitzada la guerra. Trobem que la majoria de procediments sumaríssims s'obren els anys 1938 i 1939. Un total de 28 dones entre abril i novembre de 1938 van ser encausades o apareixen en informes de procediments col·lectius només ocupades per les tropes franquistes Sorita, Morella, Castellfort, Vilafranca, Hortells, Xiva o Villores i un cas instruït a Castelló el mes de novembre. Són encausades 19 dones entre els mesos d'abril i setembre de 1939 al retornar a les seues poblacions acabada la guerra. Una el 1945 per col·laborar amb el maquis i Margarita Pla Miró i Encarnación Querol Cardona, dues dones de Vallibona, són encausades el 27 de juliol de 1948 també per ajuda a bandolers. Entre els diferents presidents dels consells de guerra celebrats a la província de Castelló, tots els consells de guerra col·lectius celebrats

38 PORCAR, Joan Lluís (2018), "Els Ports, repressió franquista i memòria recuperada", a DUARTE i LÓPEZ, *Víctimes per violència i repressió als Ports*, pp. 25 i 26.

39 Tots els de Forcall i Cinctorres i dos casos de Morella.

40 També el sumaríssim col·lectiu de Sorita incoat a Morella menciona a diverses dones del poble que no són encausades.

a Morella foren presidits per Justo Sevilla Guillén, per tant, els dos col·lectius que inclouen a les dones de la comarca. Boan Callejas instrueix 13 procediments sumaríssims de dones a Benicarló, on també Julio Molo Vilar incoa com a jutge instructor tres procediments sumaríssims a dones dels quals presideix dos, i presideix un altre a Castelló. Camilo Figueras Luna, Santos Fernández Uriel i García Plaza presideixen els tres un consell de guerra a Vinaròs cadascú. Alfonso de Cachavera Santodomingo, presidí tres consells de guerra a dones entre els nombrosos que es presidiren a Castelló. Alegria Ezcurra va instruir un procediment de dues dones a Castelló i va presidir el corresponent consell de guerra.

Amb el trasllat de l'Auditoria de Guerra a Benicarló, i la celebració de judicis amb les corresponents sentències, comencen a buidar-se els dipòsits municipals mentre augmenta la població de les presons comarcals i provincials, com les de Benicarló i Vinaròs. La majoria de la població reclusa per motius ideològics conseqüència de la Guerra Civil de la província s'anirà concentrant en la presó provincial de Castelló i en la presó de la Mercé de Borriana.⁴¹ Amb tot, estan documentats detinguts en presons i dipò-

sits municipals amb motiu de la repressió de la guerrilla antifrancista i dels seus col·laboradors entre la població local durant els anys 1945 i 1948.

Amb relació a les penes conseqüència de les sentències dels consells de guerra, d'un total de 41 dones encausades amb procediment sumaríssim en 17 casos la pena demandada pel fiscal és la mateixa que la sentència, en 16 casos la pena sol·licitada és superior a la de la sentència del consell de guerra i dues vegades al contrari. Trobem cinc casos de sobreseïment provisional del procediment (A Carmen Beltran en la segona sentència ja que el 1939 fou condemnada a 3 anys de presó), vuit sentències absolutòries (la d'Encarnación Vives per defunció durant el procés), tres dones condemnades a 6 mesos i 1 dia de presó menor, cinc dones condemnades de 0 a 3 anys de presó, quatre condemnades a 6 anys de presó major, una de 6 anys de presó menor, una a 12 anys de presó major per excitació a la rebel·lió, deu condemnades per auxili a la rebel·lió i 12 anys i 1 dia de presó, una a 20 anys, tres per adhesió a la rebel·lió i reclusió perpètua i una pena de mort. El fiscal va demanar en cinc casos, reclusió perpètua per delictes de rebel·lió i en dos casos

41 Les dures condicions de vida en aquesta presó —alimentàries, sanitàries i els maltractaments— van provocar la mort en aquest centre de Luis Arrufat Aznar, de Sorita, i de Manuel Marín Falcó, de Vilafranca.

de pena de mort –Josefina Segura Julián a Morella i Gloria Corbatón Insertis a Vilafranca– que finalment una va fer-se efectiva en sentència però mes tard revisada i la de Gloria Corbatón en sentència condemnada a 20 anys i 1 dia de reclusió major. En 17 casos es va dictar presó atenuada després de la sentència i la majoria de les dones van obtenir beneficis penitenciaris que van suposar la llibertat condicional en eixe context de descongestió de les presons en plena postguerra. A Josefa Segura Julian, que fou una de les 11 dones condemnades a mort en la província, on 3 foren executades, se li va revisar la pena el 1943 i condemnar finalment a 20 anys de reclusió.⁴²

Una volta recaiguda la sentència ferma, molts penats de les comarques de Castelló són traslladats a presons del nord d'Espanya i de Castella, en el cas de les dones majoritàriament a les presons de San-

tander,⁴³ Amorebieta, Saturrarán, Mallorca o València. Aquests trasllats foren un element més de coacció sobre els vençuts. En moltes ocasions afectaven a persones que tenien més de cinquanta anys i que havien de suportar condicions de vida molt dures en aquells presidis,⁴⁴ a més de la distància insalvable que els separava dels seus familiars, la qual cosa feia encara més difícil la supervivència, i va provocar que els penats tornaren als seus pobles amb la salut molt deteriorada, mentre que altres no van tindre tanta sort i van morir en aquelles presons.⁴⁵ Els trasllats també van ser en molts casos una manera d'infligir un càstig, allunyant els presos del seu lloc de residència, implicava la falta de visites, la no recepció d'ajuda alimentària, fomentaven l'abatiment i la desmoralització dels empresonats i n'impedia la integració en comunitats. Amb 20 dones mortes a les presons sobre el total

42 MOYA, Francisca, (2023), *Que vuestro nombre no se olvide. Mujeres condenadas a muerte en los consejos de guerra franquistas (1936-1945)*, Comares, Granada, concretament p.208 per al cas de Josefa Segura Julián.

43 Destaca especialment el trasllat a Santander, on el 23 d'abril de 1939 van ser traslladades 124 dones, dues de les quals eren de Vilafranca: Marcelina García Meseguer i Concha Gargallo López. *Arxiu del Centre Penitenciari de Castelló*. PORCAR, Juan Luis i ARMENGOT, Teresa (2012), "Trencant els murs: el món penitenciari de Castelló a partir de l'estudi de l'Arxiu de la Presó", en TORRES, Ricard Camil i NAVARRO, Xavier (eds.) *Temps de por al País Valencià (1938-1975). Estudis sobre la repressió franquista*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana.

44 Sobre les dures condicions de vida de dones de les comarques de Castelló en presons fora de la província compten amb valuosos testimoniatges orals com els de Matilde Alcón, Teresa Vidal, Emilia Benages i Teresa Gasch. *Arxiu oral del GRMHC*.

45 VINYES, Ricard (2010), *Irredentas, las preses políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*, Temas de Hoy, Madrid.

de 30 dones víctimes de la repressió franquista a Castelló es demostra com la política penitenciària, molt especialment en el cas de les dones, va ser una eina fonamental d'extermini físic per al nou règim.

Pels testimoniatges orals tenim informació sobre els xiquets que acompanyaven les seues mares i les seues condicions de vida que van ser terribles. Solament els arxius ens parlen dels infants a les presons quan es documenta una mort, en alguns casos de trasllats, en l'expedient d'una reclusa –la mort del xiquet Sol Gil Monfort, fill de vilafranquins, al departament de dones de la presó de Castelló–⁴⁶ o en algunes informacions sobre qüestions sanitàries o racions alimentàries.

No totes, però la majoria de les dones van ingressar i complir penes de presó. L'any 1938 van ingressar a la presó 17 dones de la comarca, 15 en 1939 i una en 1947. Després de detingudes ingressen a la presó de Morella en 18 casos⁴⁷ i en nou a la de Benicarló, ingressen dones a la presó de Castelló en dues ocasions,

i en una a la de Vinaròs i Casp. De la presó de Morella en pocs dies o setmanes són traslladades a la presó de Benicarló, en un cas a la de Vinaròs, i d'aquestes presons a la de Castelló. Hi ha documentats diversos casos de trasllats a presons de fora de la província: les presons dels Salesians de Santander, Saturrarán, Amorebieta, Palma de Mallorca, i a la de Santa Clara en València.⁴⁸ Maria Pastor detinguda a Barcelona, va estar a la presó de Corts de Barcelona i enviada a la presó de Benicarló amb successius trasllats a Vinaròs i Castelló. Algunes dones empresonades a Morella en abril de 1938 van ser traslladades a la Presó Provincial de Saragossa.

LES DONES DELS PORTS: EXPERIÈNCIES I REPRESSIÓ

L'ocupació franquista de les localitats es caracteritzà per la posada en pràctica d'accions violentes que asseguraven el control i la imposició del nou ordre. Amb això la dona re-

46 Notificació de l'oficial de servei de la mort de Sol Gil Monfort, de 16 mesos d'edat, en l'expedient penitenciari de Carmen Monfort Centelles, la seua mare. *Arxiu del Centre Penitenciari de Castelló*.

47 Dotze de les quals van ser detingudes a la localitat.

48 A la presó de Palma de Mallorca van ser traslladades les morellanes Marcelina Carceller Cortés i Josefina Segura Julián, aquesta última traslladada de nou a la presó d'Amorebieta. Juana Beser de Morella traslladada a la presó de Saturrarán. A la presó de Santa Clara en València es traslladada Carmen Monfort Fortanet de Vilafranca i altra vilafranquina Lorenza López Bayo a la de Santander, on també van traslladar a les ja citades Marcelina García Meseguer i Concha Gargallo López també de Vilafranca, i les morellanes Amparo Aguilar i Francisca Polo.

publicana fou una obsessió per als feixistes i el seu atac una forma de purificar-la, redimir-la i imposar-li el nou model de gènere. Les violacions i abusos, el rapat dels cabells i les desfilades mal vestides davant de tot el poble, ridiculitzant-les, foren pràctiques comuns en els municipis que anaven ocupant les tropes colpistes.⁴⁹ En molts de casos eren els mateixos militars, que comptaven amb la col·laboració de veïns, que consideraven que estaven purgant-les dels seus mals comesos durant la República.

La notícia de l'arribada de les tropes franquistes formades per legionaris i soldats marroquins, envoltats, d'una aurèola de bestieses, violacions, robatoris i crims a les seues espatlles, va causar un èxode poblacional molt important. Als Ports i concretament a Forcall fugir de les temudes tropes es deia fer *volta llarga*. Les famílies i especialment les dones escaparen davant el perill que corrien de ser atrapades pels incontrolats soldats, especialment els *moros*, i saciar els seus apetits més bà-

sics.⁵⁰ Aquelles que per algun motiu no marxaren o tornaren patiren la *victòria*. Al terme de Morella, a la masia de Salsedal, el 14 d'abril de 1938, després que possiblement les tropes marroquines intentaren forçar sexualment a la jove de la casa assassinaren a la mare Carmen Querol Segura i al fill que els oposaren resistència.⁵¹ També fou el cas (silenciat documentalment) de Portell de Morella, on no hem documentat cap dona encausada oficialment, però si que, el 8 de maig, un dia després de l'entrada dels colpistes de Garcia-Valiño al poble, foren assassinades la mare de 52 anys, Teresa Ripollés Ferrer i la filla de 29, Benigna Camañes Ripollés, per soldats marroquins després de ser violades. Un cas que fou silenciat i tergiversat per l'administració feixista, ja que no consta cap document en l'administració local, i a més es va difondre que els causants foren republicans en retirada. Però, sí que en la borrosa memòria popular, quedà el record verídic del fet que uns soldats *moros* les violaren i ma-

49 GONZÁLEZ, Enrique (2012), *Las rapadas. El franquismo contra la mujer*, Siglo XXI, Madrid.

50 Testimoni de Victòria Ejarque Gil, 1928. Transcrit en TENA, Guillem (2011), *Petjades d'una guerra (1936-1939)*, p. 60. <https://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/18303> [Consultat 21/02/2024]

51 PORCAR, *Els Ports: franquisme i repressió*, pp. 190 i 213.

52 DUARTE, Francesc Xavier (2018), "Teresa Ripollés Ferrer, Benigna Camañes Ripollés i Engracia Cortés Camañes (†Portell, 1938)", a DUARTE i LÓPEZ, *Víctimes per violència i repressió als Ports*, pp. 189-202.

taren.⁵² Un fatídic i trist exemple de com la dona es veia com un botí.

També s'han registrat casos de dones rapades per falangistes o veïns del seu poble, algunes per la seua implicació política o transgressió pública però la majoria per l'activisme dels seus familiars barons. Majoritàriament eren castigades per delictes de delegació i en molts de casos elles eren les que patien la violència per no trobar-se el baró a casa, provocant una estigmatització i incapacitat de viure veient-se la família obligada a marxar per sempre del poble en unes condicions misèrioses.⁵³ A més, el fet de marxar de casa dies abans de l'ocupació franquista es considerava un delictes i motiu de detenció. Al poble moltes famílies eren apallissades a les entrades, denunciades i les dones rapades. Als Ports trobem varietat de casos.

A la Mata de Morella la dona i la filla de Blas Simón, moliner que fou cap del comitè local i alcalde durant la guerra, foren rapades davant de la seua casa i després obligades a

netejar l'església amb els cabells al zero.⁵⁴ A més, la pressió social a la qual foren sotmesos i les dificultats de viure al seu poble els obligaren a fugir. A Cincorres també es va rapar a diverses dones. Una fou Agustina Carceller, dona del dirigent esquerrà José Garcia Artola, afusellat a Castelló, que va marxar dies abans de l'ocupació i al tornar ja l'esperaven davant de sa casa. Allí la van rapar i la van passejar pel poble acompanyada de l'agutzil que en cada cantó tocava la corneta i l'obligava a cridar *Viva Franco, arriba España*. Aquesta pràctica denigrant va provocar les queixes, fins i tot, del capellà que va aconseguir aturar aquestes accions.⁵⁵ Al Forcall les autoritats obligaren el barber a rapar diverses dones que fugiren del municipi abans de l'entrada dels facciosos, això li va provocar un trauma que el va portar a la mort. Entre les rapades es trobava la dona de José Sancho Sorribes, anarquista afusellat a Castelló el 31 de maig de 1940 amb 40 anys.⁵⁶ La filla, Rosita Sancho recordava, com

53 PRADA, Julio (2017), "Escarmentar algunas y disciplinar a las demás. Mujer, violencia y represión sexual en la retaguardia sublevada", *Historia Social*, nº 87, pp. 67-83.

54 Testimoniatge oral d'Antoni Mestre Carbó, 1928. Facilitat als autors per Kassim Carceller el 20 de gener de 2024.

55 Testimoniatge oral d'una dona anònima de Cincorres recopilat pels autors el 26 de gener de 2024.

56 PORCAR, *Els Ports: franquisme i repressió*, pp. 186-187 i 212.

el Divendres Sant, dia de processó, raparen a sa tia, sa mare Josefa Vinyals i quasi 20 dones més, perquè passaren la vergonya de ser *roges* i després foren passejades pels falangistes del poble.⁵⁷

Aquesta repressió directa contra el cos de les dones s'emmarcava dintre d'un context d'asfíxia i violència social orquestrada des de l'Estat on les víctimes sobreviuen amb els seus botxins que diàriament recordaven que ells eren els vencedors. Això provocà la por a aparèixer en les llistes negres realitzades pels falangistes i autoritats, el silenci forçat entre les famílies, la prohibició de portar dol pels seus morts o demostrar tristesa, l'espoli indiscriminat dels béns dels *rojos* i la molèstia i amenaces constants a vídues de republicans. Com per exemple, Pepa Prats, veïna de Castellfort i vídua d'un republicà mort al front d'Extremadura, va haver de patir cada nit als falangistes colpejant la porta de casa fent-li por. Finalment, ella i els fills van haver d'abandonar el poble

per por a represàlies i traslladar-se a Morella.⁵⁸

El fet de marxar del poble inculcava a la processada i, no rebre la "gloriosa llegada de las tropas liberadoras" i tornar al poc temps era sinònim de delicte. Moltes dones dels Ports per por a les notícies que arribaven dels abusos comesos pels franquistes o simplement per pànic a la pròpia guerra marxaren del poble pocs dies abans de l'entrada de l'exèrcit colpista, com foren els casos d'Agustina Carceller o Francisca Sabater de Cincorres. Una vegada arribaven al poble, els delators ràpidament avisaven a les autoritats i les detenien, com és el cas d'Agustina Carbó definguda l'endemà d'arribar a Forcall, i de Basilisa Grau a Xiva o María Urquizu a Sorita defingudes el mateix dia que arriben.

Aquests "bons espanyols" amb les seues actuacions asseguraren l'estat d'assetjament i estrés de postguerra tant en els espais urbans com els agraris, però molt més aguditzat en el món rural on tots es coneixen i

57 SANGÜESA, Bernabé (20-26 d'agost de 2021), "Rosita Sancho. Forcallana represaliada pel franquisme. Van assassinar al seu pare", *Setmanari d'informació comarcal Notícies / Morella*. Memòries d'Antonio García Borràs de 1988. Transcrites i editades en VIDAL, Raül i VIDAL, Jesús (2023), *Forcall, esperanza hacia la libertad*, Pajarita Roja, Castelló de la Plana, pp.132 i 140. Aquestes memòries donen un molt bon testimoni de la tragèdia repressiva i la dura postguerra soferta a Forcall. Testimoniatge oral del pare de Laura Ortí de Forcall facilitat als autors el 25 de gener de 2024.

58 Testimoniatge oral de Pilar Pinós Prats. Facilitat als autors per Joan Carles Marcobal l'1 de febrer de 2024.

l'anonimat i la passivitat enfront de la repressió era impossible. La vida social als pobles rurals era porta amb porta i de comunitat, per tant, la repressió franquista fou més traumàtica.⁵⁹ L'abús indiscriminat pel poder juntament amb la denúncia, l'empresonament i la mort fou el sense(pa) de cada dia on qualsevol era sospitós enmig d'un clima de violència i misèria social institucionalitzada.

A més d'aquesta repressió extrajudicial a la comarca també es va desenvolupar la justícia militar contra el col·lectiu femení. Concretament a 40 dones se'ls va incoar un expedient sumariíssim i a més, 57, apareixen en llistats i en el punt de mira de les autoritats franquistes.

És inevitable considerar que en la comarca dels Ports existí una important politització entre les dones proletàries. Encara que una de les intencions principals de la dictadura va ser despolititzar-les i primar sobre les seues acusacions allò relacionat amb el comportament i les actituds mostrades, destaca una important afiliació al socialisme sindical i al republicanisme, no sols a partir de 1936 sinó ja durant la República, amb poc arrelament de la CNT entre les dones. Fet que podem re-

lacionar amb la proletarització de les dones dels Ports pel seu treball en moltes fàbriques tèxtils i d'espardenyes. En la comarca trobem a ugetistes des de la mateixa proclamació de la República algunes amb càrrecs: a Morella, Pilar Amela sòcia des de 1931 i tresorera de la secció femenina del sindicat a partir de febrer de 1938, Manuela Miró sense càrrecs però, sindicada des de 1931, Josefina Segura que és sòcia des de 1932 i sotspresidenta durant un mes indeterminat d'aquell any, o Amparo Aguilar sòcia des de 1933; a Vilafranca Glòria Corbatón sòcia d'UGT des de 1932, entre altres; a Cinctorres Agustina Carceller, fou secretaria de la UGT i Francisca Sabater comptable, encara que elles sols reconeixen ser simples membres. També hi haurà casos de dones sindicades en la UGT i alhora a Izquierda Republicana.

Predominarà el republicanisme d'Izquierda Republicana. Recordem que als Ports destacaran els líders, el republicà Matías Sangüesa i durant la guerra el revolucionari i cap comarcal per la CNT Fernando Giner.⁶⁰ A Morella des de 1931 trobarem a Juana Beser com a vocal des d'abril a juliol de 1936, a

59 CENARRO, Ángela (2002), "Matar, vigilar y delatar: La quiebra de la sociedad civil durante la guerra y la posguerra en España (1936-1948)". *Historia Social*, nº 44, pp. 65-86.

60 PORCAR, *Els Ports: franquisme i repressió*, pp. 44-71 i ss.

Marcelina Carceller sòcia des de 1931 i presidenta de la secció de dones i Maria Anglés comptadora i sòcia des dels inicis. També algunes formaran part dels comitès revolucionaris i consells municipals després del 18 de juliol de 1936: Isabel Folch Rebolleda de la UGT i l'esquerrana María Tallada fins a l'11 d'abril de 1938 a Hortells; a Vilafranca, Gloria Corbatón fou Delegada d'Hisenda per la UGT fins a octubre de 1936 i a Morella Josefina Segura consellera del primer comitè en representació de la UGT i Marcelina Carceller regidora, a més de cap d'Izquierda Republicana, de juny a octubre de 1936. Fou entre febrer-juliol de 1936 quan amb la victòria del Front Popular i el cop d'estat augmentà l'afiliació a la UGT i apareix el *Socorro Rojo Internacional* en la comarca. L'afiliació política, encara que no fos l'acusació principal, sí que ajudà a crear el model de dona *roja*. Especialment entre les dones de Morella es menciona la pertinença al sindicat de la UGT i a Izquierda Republicana, i en relació amb això la seua participació pública en mítings o manifestacions.

La col·laboració social en la repressió va ser un dels pilars fonamentals del règim, una part de la societat firmà un pacte de sang amb la dictadura que era molt difícil trencar.

Molts denunciants que alhora eren informants, eren membres del mecanisme repressiu oficial (alcaldes, falangistes, guàrdia civil...), normalment emetien informes-denúncies col·lectives des de l'ajuntament on inculpaven a gran part de la gent del poble. Però d'altres eren persones que havien patit les col·lectivitacions que ara es convertiran en robatoris, eren familiars de víctimes dels revolucionaris, altres actuaven impulsats per vells odis o volien aprofitar-se de la situació pel seu interès personal. Eren veïns del poble que denunciaren a l'altra part perquè no eren mereixedors de viure en pau. Sense cap remordiment es presentaren denúncies, fins i tot, fútils que sobrepassaven la mínima credibilitat jurídica o basades en rumors, la qual cosa per a la maquinària repressiva no importava. Si una persona de "solvença moral intachable y de orden" presentava una denúncia ja no feia falta res més, aquesta estava provada.⁶¹ Per exemple a Morella en un llistat que cita Manuela Grau apareix sobre Josefina Segura que "según rumor" denuncià als capellans o l'alcalde diu, en "suposada certeza" i reforçant la seua tesis, "esto lo sabe todo el pueblo" que Juana Beser l'abril de 1938, va destruir roba i ornaments de l'Església.

El processament de dones s'estén

61 CENARRO, "Matar, vigilar y delatar".

des de l'11 d'abril de 1938 que comença a Morella amb l'expedient núm. 16 que encausa a 10 de les 13 dones del poble i acaba (documentalment parlant) el 1948 a Vallibona amb l'expedient 376-V-48 contra dues dones per col·laboració amb la guerrilla. Pel que fa a l'edat de les dones trobem un marge molt ample, ja que s'encausà tant a joves de 18 o 20 anys (Margarita Pla Miró el 1948 i Concha Gargallo López el 1938) com a ancianes de 66 anys, Isabel Balagué Michavila el 1938. Amb això la majoria de les dones processades es troben en l'interval de 20 a 30 anys, sent la majoria amb 13, amb els màxims mencionats. Una edat de maduració i politització evident de dones nascudes entre 1900-1920 i que han viscut períodes històrics realment importants.

Igualment, l'índex d'analfabetisme entre les processades és baix, ja que la majoria, 28 dones, saben llegir, escriure i firmar, amb una mestra, enfront de 13 que no tenen instrucció. Exceptuant la cinctorrana Agustina Carceller que declarà no saber llegir ni escriure, però sí firmar. Aquest alt nivell d'instrucció està en relació amb la politització d'aquestes dones durant la República formant part de directives i algunes també en consells municipals i també per la difusió de l'ensenyament des de principis del segle XX.

Si més no, entre les dones que no tenen instrucció es troben aquelles de més de 50 anys, nascudes l'últim quart del segle XIX.

Pel que fa a la seua ocupació laboral la majoria són desqualificades professionalment per les autoritats franquistes ocupant el genèric "sus labores", en concret, 36. Altres se'ls reconeix: una mestra, Maria Josefa Carbó d'Hortells; una llauradora, Isabel Balagué Michavila; Amparo Aguilar de Morella, empleada de la confecció; una perruquera de Sorita i una espadenyera de Villores. No obstant això, cal dir que totes aquestes dones desenvolupaven activitats complementàries, les quals, en la mentalitat i discurs de gènere franquista no s'entien com pròpiament del sexe femení i sols se'ls atribuïen les domèstiques. Pràcticament, la totalitat de les dones a més de cuidar els fills i la casa treballaven en la pastura del bestiar o al camp ajudant al marit o anant al jornal d'uns altres, però sense ser treball segur, quan hi hagués feina intentant sobreviure al context de precarietat i misèria de principis del franquisme.⁶² Per tant, veiem que és difícil aclarir la professió concreta de les dones, ja que eixe "sus labores" englobava un conjunt de tasques que van apareixent durant el procés en denúncies, declaracions o informes: per exemple Encarnación Vives declarà es dedicava a treba-

62 SÁNCHEZ, *Individuas de dudosa moral*, pp.61-68.

llar al camp. Isabel Folch d'Hortells declarà que era partera, coneixia a tot el poble i tenia confiança amb moltes famílies, motiu pel qual fou nomenada regidora del consell; la mare Lorenza López i la filla Concha Gargallo foren denunciades pel seu senyor de Vilafranca, ja que treballaren per ell com a sirventes i, també, moltes altres dones de la comarca durant la guerra treballaren en fàbriques de teixits i no es reconeix. En suma, el que s'evidencia és la complexitat existent en assimilar la dona a treballs propis d'àngels de la llar i més en contextos rurals i obrers.⁶³

És molt important conèixer l'estat civil de les 41 dones que podem documentar, en el moment d'incoació del seu expedient, ja que variarà per la tragèdia de la pèrdua dels seus esposos, mentre estaven complint condemna començant el procés casades i acabant-lo, passats els anys, vídues. Trobem 29 dones casades –que al finalitzar els procediments seran 22–, vuit solteres i quatre vídues als inicis del procediment, però onze a la seva finalització. El novembre de 1940 afusellaran a Domingo Girona, marit de la cinctorrana Francisca Sabater; el mateix li succeirà a la seva veïna Agustina Carceller muller de José

García Artola afusellat a Castelló el maig de 1941; també Basilisa Grau i Leocadia Soler patiran les execucions dels seus marits, Valentín Casanova i Cándido Membrado, eixe mateix mes a Castelló i al desembre, Agustina Fabregat, perdrà al seu espòs Juan Antonio Marín Prades.⁶⁴ L'octubre de 1942 Ramón Sabater, marit d'Isabel Balagué i pare de Consuelo Sabater, moria per culpa d'una asistòlia-bronquitis crònica causada per les misèries de la postguerra al mas La Cardona (terme de Morella); i el juliol de 1948 María Encarnación Querol constava com casada i un mes després, vídua, sense haver trobat referència al seu marit, possiblement mort a causa de la repressió.

La repressió no sols va afectar la persona amb el nom mecanografiat en la caràtula de l'expedient, sinó que tenia una llarga ombra que arribava a tot l'entorn familiar, i eren els petits de les famílies republicanes els que més patiren eixa repressió. És ben conegut el robatori d'infants en les presons franquistes o la mort⁶⁵ d'aquests per les condicions insalubres. Molts petits, amb la mare i el pare empresonats o en el pitjor dels casos amb algun dels dos afusellats, quedaven en una situació d'abandó i misèria. En una

63 AGUADO i RAMOS, *La modernización de España*, p. 209.

64 PORCAR, *Els Ports: franquisme i repressió*, pp. 186, 215-216.

65 Ja s'ha comentat anteriorment la mort de l'infant de 16 mesos, Sol Gil Monfort, en la presó de Castelló mentre complia condemna amb la seva mare Carmen Monfort Centelles de Vilafranca.

situació d'inferioritat i de pobresa social i humana, a Morella l'abril de 1938 els falangistes van empresonar a la jove Josefina Segura Julián i al seu fill petit a l'antihigiènic dipòsit municipal fins a la declaració, el 15 d'abril, al veure que la situació era deplorable les autoritats van decretar-li presó atenuada per la misèria del calabós i la impossibilitat de deixar el nen en mans de ningú. Més tràgic fou el cas de Basilisa Grau amb dos fills de vuit i sis anys, el sogre ancià i el seu marit afusellat; els fills van quedar en situació d'abandó. En una carta-súplica del 14 de juny de 1941, després que el seu marit fos executat a Castelló, des de la presó provincial demanava la llibertat atenuada perquè els seus fills es trobaven amb el seu iaio patern "más necesitado de cuidados que en disposición de darlos" i baix la caritat d'una veïna de Forcall. Antonio García recordava com els dos petits van quedar "abandonados por las masías haciendo de pastores" per sobreviure fins que Agustina Carbó (la veïna de Forcall) també processada, es va fer càrrec. Malauradament, a Basilisa el jutge militar no li va concedir eixa llibertat, va passar una llarga temporada empresonada i al sortir, estigmatitzada, dolenta, sola i vivint

en la mendicitat, acabà morint al cap de poc temps.⁶⁶

Un aspecte fonamental que es va tenir en compte a l'hora de denunciar al col·lectiu femení, van ser els vincles de parentesc amb rojos. Aquests vincles familiars amb esquerrans, convençuts i activistes o simples simpatitzants, suposà un agreujant per a les dones i una causa de detenció legítima en aquest sistema de paròdia judicial franquista.⁶⁷ Tant com motiu de denúncia com en els informes agreujant així la situació penal de la denunciada, es fa referència a la familiaritat normalment amb barons que influenciaven i induïen a cometre delictes i crims. Eren les autores intel·lectuals. El 27 de maig de 1939 el triumvirat repressiu de Forcall: Antonio Peñarroya, Miguel Bordás i Ramón Castell; alcalde, cap de FET-JONS i caporal de la guàrdia civil de Forcall, respectivament, escrivien que Basilisa Grau va coaccionar, induir i col·laborar amb el seu marit. Juan José Jordà, alcalde accidental, i José Martí cap de FET-JONS de Sorita el 1939 denunciaren, entre altres coses, a Maria Martí per ser la muller de Ramón Pastor, alcalde republicà, a qui influenciava; igual li passà a la germana, María Pastor detinguda, la qual en els informes

66 Memòries d'Antonio García Borràs de 1988. Transcrites i editades en VIDAL, Raül i VIDAL, Jesús, *Forcall, esperanza hacia la libertad*, pp.172-173.

67 EGIDO, "Ser roja y ser mujer", pp. 22-23.

de Gabriel Zapater, alcalde de Sorita, era acusada d'animar al seu germà a cometre actes vandàlics. El 1948, en plena lluita del franquisme contra el maquis, a Vallibona es va detenir a la jove Margarita Pla Miró per col·laborar amb la guerrilla i així ho va clarificar el caporal Santiago Martínez perquè un germà va fugir amb els guerrillers i es trobava en *rebeldía*.

L'acusació de participar en robaris o estar relacionades amb la violència anticlerical fou molt comuna entre les dones i suposà un agreujant per dues raons: l'església és la casa de Déu i simbolitza allò domèstic. Per tant, s'atemptava contra el propi de la feminitat. L'assalt a la parròquia era una mostra d'irreligiositat palesa en les dones on la defensa de la fe havia de ser inherent a elles. Una altra vegada es va en contra del propi de la feminitat, això era inacceptable en la moralitat de les dones.⁶⁸ Agustina Carceller i Francisca Sabater, foren empresonades per registrar i assaltar el convent de Mirambel entre altres delictes. La forcallana Agustina Carbó fou encausada per cremar el mantó de la Verge. El comandant de lloc de Morella va escriure sobre Clotilde Viñals que aplaudia amb alegría quan, suposadament Matí-

as Sangüesa digué "que había que arrastrar los sacerdotes y confesionarios de las Iglesias". Igualment, contra la morellana Manuela Vives el comandant de lloc de la guàrdia civil atacà dient que vestia l'hàbit de monja burlant-se de la religió. Aquestes actuacions es van relacionar amb la seua forma d'actuar i comportar-se, i el seu nivell moral. Actuar d'aquesta forma es considerà una transgressió de la feminitat. Encara que a la dona se l'acusà per influència sobre els homes revolucionaris la seua participació directa era un delictes però es menyspreava. Com és el cas de Basilisa Grau a la que se l'acusà en sentència de participar en la destrucció de l'església però el jutge detallà que "por su condición [de dona] no puede ser muy importante".

Són acusades d'anticatòliques, anticlericals i sacrílegues, a banda d'insultar, cridar o amenaçar a drextans. En poques paraules, del seu comportament i actuació pública, com si les dones estiguessin en un estat d'histèria durant la guerra associant-les a accions pròpies dels homes, en aquella concepció masculista de dona silenciosa i decorosa que elles incomplien sent dones que conformaven el model de milicianes que havien perdut la seua feminitat.

68 SÁNCHEZ, *Individuas de dudosa moral*, p. 134.

De Leocadia Soler, Miguel Bordás, cap de FET-JONS de Forcall, deia que era de "caràcter altivo" i que "amedrentaba con sus palabrerías y orgullo"; a Maria Urquizu se la va acusar de parlar en contra del règim; de Pilar Adell l'alcalde de Sorita José Jordà mencionà que era "contraria a todas las costumbres morales y de decencia dando gritos insidiosos" perseguint als dretans; a la seua veïna, María Pastor, el cap de FET-JONS i l'alcalde van sentenciar que era dona de "muy mala lengua"; contra la vilafranquina Gloria Corbatón es diu que portava pistola i que era propagandista, assistia a mítings i que estava en "continua juerga y jolgorio" amb els esquerrens, detallant també la Guàrdia Civil que era "juguetona" i "vanidosa"; igualment contra la seua veïna Dolores Prades es diu que portava pistola "con ademanes chulescos y fanfarronería". En definitiva, el franquisme mostrava de la dona "que era una perfecta marxista" i com va dir l'alcalde de Vilafranca de Catalina Monfort que eren de "conducta pésima".

En moments extrems en els quals la processada es veia pròxima a la pena capital o una llarga condemna de presó s'ha comprovat com van sol·licitar avals o indicar qui podia informar sobre elles,

confiant en l'exculpació. El que declarava la processada en defensa pròpia no es tenia en compte, en canvi, si algú extern desmentia alguna acusació, l'aparell burocràtic franquista sí que ho considerava. Més si cap, si venia des de persones de solvència moral, dretanes i afins al règim. No obstant això era un acte perillós ser identificat com a defensor de la causa marxista, molts no van comprometre's o ni van declarar.⁶⁹ María Rosa Tallada d'Hortells va confiar en Guadalupe Rufat i Josefa Eixarch, aquestes no van arribar a declarar mai i acabà sent condemnada a 12 anys i 1 dia de presó. La morellana Juana Beser confià en Pepe Almela i María Begues, que es limitaren a dir que era d'esquerres, molt xerraire i que la seua vida privada era bona, sense més. Clotilde Viñals, de Morella, en la seua declaració el maig de 1939 indicà que podien informar Manuel Mestre i José Mestre, que declararen al cap d'un any, dient el primer que la coneixia i que considera és bona dona, sense haver-hi comes cap delictes, José, en canvi, indicà que no sabia res de delictes, sols que era de bons antecedents. Més intenció per millorar la situació de María Martí, mostraren Gabriel Jordà i Agustí Pallarés, veïns de Forcall destacant que ella no va tenir res a veure amb el seu marit que fou

69 VILLALTA, Alfonso M. (2022), *Tragedia en tres actos: Los juicios sumarísimos del franquismo*, CSIC, Madrid, pp. 252-297.

alcalde i intentà que "el racionamiento fuera lo más justo". Altres avals vingueren dels seus llocs de feina i de persones amb qui tractaren en temps de guerra: és el cas de Gloria Corbatón que sol·licita en juliol de 1939 que podien parlar bé Julio Lecha, company de feina a l'ajuntament, i Àngel Fabregat. Més de dos anys després declararen, Julio Lecha, dretà, dient que l'havia ajudat, mentre que Àngel Fabregat desconeixia la seua actuació.

La justícia franquista era retroactiva i sota l'eix de la justícia militar van girar les altres lleis complementàries com va ser la Llei de Responsabilitats Polítiques del 9 de febrer de 1939. Algunes dones estudiades a més de ser condemnades a penes de presó també ho foren al pagament d'una multa econòmica després de dictar la sentència en consell de guerra. Després de la sentència per justícia militar i pena de presó, automàticament es tramitaven expedients de responsabilitats polítiques on alguns no s'arribaren a executar però d'altres si que imposaren multes econòmiques. La idea era acabar i aniquilar al subjecte esquerrà deixant-lo, si no era afusellat i abandonat en una fossa, mort en vida i sense capacitat de recuperar-se. Les dones que van ser afectades per la llei de càstig

pecuniari després de ser condemnades en un consell de guerra foren: Isabel Folch d'Hortells, Clotilde Viñals i Manuela Vives de Morella i Agustina Carbó de Forcall, destaca el poble de Vilafranca amb set de deu dones també encausades en Responsabilitats Polítiques: Carmen Beltran, Gloria Corbatón, Agustina Fabregat, Marcelina García, Carmen Monfort Centelles, Catalina Monfort i Carmen Monfort Fortanet, i sense procediment sumari però se li va instruir causa amb sanció econòmica a Severiana Borràs de Morella. En total 12 casos.⁷⁰ Una altra repressió fou la econòmica per la Fiscalia de Taxes on els seus delegats asfixiaven als masovers i llauradors dels pobles rurals usurpant-los gran part de la seua collita per al benefici de l'Estat en aquells temps d'autarquia. Hem localitzat el cas de Carmen Carceller Royo, de 39 anys, vídua, amb un fill i dos filles, natural d'Olcav del Rei, domiciliada en la masia Molinar, que fou processada en 1942 per la fiscalia de taxes i condemnada a 1 any de presó.⁷¹ No tenim més dades al respecte a falta d'estudis.

Conclusions

Els estudis de la repressió de gènere a escala estatal han demostrat com la repressió contra les dones té

70 PEÑA, *La aplicación de la ley de Responsabilidades*, pp. 273-274, 304, 318 y 392-393.

71 PORCAR, *Els Ports: franquisme i repressió*, p. 208.

unes característiques específiques diferents de la dels homes. A les dones els va suposar una pèrdua total dels seus drets polítics i civils, a més de ser estigmatitzades pel nou Estat per la seua culpabilitat política i moral. La transgressió del model de dona catòlica, casolana i submissa a l'ordre patriarcal, té com a conseqüència una repressió que a banda d'atacar el model de dona republicana lliure, també fou un atac a les dones com a subjectes de la classe obrera i treballadora, consubstancial a moltes dones de la comarca i de zones rurals que a més de cuidar la casa, feien la vida a l'espai públic i ajudaven a l'economia familiar amb treballs en la fàbrica, tallers o al camp. El franquisme va donar-li més importància a la conducta personal i pública de les dones que a la seua significació política, i en aquest sentit cal destacar l'alt índex de politització de les dones dels Ports en comparació a la d'altres territoris, que podem observar en les dades que ofereix aquest estudi, amb una important afiliació política i sindical entre el col·lectiu femení, les quals en diferents casos exercien càrrecs directius.

Contra aquestes dones es van utilitzar totes les tipologies repressives que els colpistes i els seus col·laboradors tenien a l'abast. El col·lectiu femení dels Ports sofrí la repressió extrajudicial amb rapats, abusos, violacions, humiliacions públiques i vexacions quotidianes. També

sobre les dones de la comarca va caure el pes de la maquinària judicial del Nou Estat, amb injustes sentències judicials per fets o actuacions irrelevantes, difícils de provar o conseqüència de meres sospites o judicis de valor sobre el seu llenguatge o la seua conducta moral.

Les dones foren condemnades a llargues penes de presó, conseqüència de les sentències dels procediments sumaríssims militars. A les dures condicions de vida pròpies de les presons franquistes (saturació dels centres, condicions antihigièniques i insalubres, fam i maltractaments) s'unirà una política de trasllats que de forma específica afecta a les dones dels Ports, enviades a penals del nord de l'Estat, amb una distància insalvable que els separava dels seus familiars, la qual cosa feia encara més difícil la supervivència, una forma de castic que allunyava a la dona de la seua residència i entorn familiar. En definitiva, aquesta política de trasllats va ser un element més de l'engranatge repressiu franquista, un element més de coacció sobre els vençuts i una eina fonamental d'extermini físic per al nou règim.

La tornada a les seues comunitats en una situació de misèria després d'haver estat empresonades, quan a vegades havien patit la pèrdua del seu marit afusellat, desaparegut o exiliat, la possible pèrdua dels fills per la mort dels mateixos, la seua sostracció per part de l'Estat o

la seua llunyania per haver segut enviats amb altres familiars fora de la seua localitat, va provocar un desarrelament familiar i una marginació i estigmatització de les dones i les seues famílies, que condueix en alguns casos a la fugida del poble per sempre, convertint-se en un rellevant factor de despoblament a les comarques rurals durant la postguerra.

La recuperació de la memòria de la Segona República i del que va significar el Franquisme no serà completa sense estudiar, conèixer i

posar en valor la rellevància de les dones en aquell context històric i la repressió exercida sobre elles. En aquest estudi volem tancar ferides i conèixer veritablement les pàgines amagades de la nostra història local. El millor homenatge i record que podríem oferir a les dones dels Ports, és assumir aquesta memòria, perquè estiga present als nostres espais de socialització, com a símbol de tolerància i reafirmació dels valors democràtics.

Taula 1. Dones víctimes de la repressió franquista, per pobles,
amb procediment sumaríssim incoat

XIVA DE MORELLA

COGNOM, NOM	ÀLIES	NATUREALESSA	PROFESSIÓ	EDAT I ANY DE PROCESSAMENT	ESTAT CIVIL	DELICTE I PENA	ARXIU/ NOMBRE EXPEDIENT/ CAIXA/ ORDE
Grau Adell, Basilisa		Xiva de Morella	Labores	33 - 1939	Casada / Vídua	Excitació a la rebel·lió 6 anys i 1 dia de presó major	AGHD ⁷² 7233- C/13769/11

VALLIBONA

COGNOM, NOM	ÀLIES	NATUREALESSA	PROFESSIÓ	EDAT I ANY DE PROCESSAMENT	ESTAT CIVIL	DELICTE I PENA	ARXIU/ NOMBRE EXPEDIENT/ CAIXA/ ORDE
Pla Miró, Margarita		Vallibona	Labores	18 - 1948	Soltera	Sobreseïment provisional	AGHD 376-V- 48/14078/1
Querol Cardona, María Encarnación		Rosell	Labores	40 - 1948	Casada / Vídua	Sobreseïment provisional	AGHD 376-V- 48/14078/1

HORTELLS

COGNOM, NOM	ÀLIES	NATUREALESSA	PROFESSIÓ	EDAT I ANY DE PROCESSAMENT	ESTAT CIVIL	DELICTE I PENA	ARXIU/ NOMBRE EXPEDIENT/ CAIXA/ ORDE
Carbó Chiveli, María Josefa		Hortells	Mestra	52 - 1938	Soltera	Adhesió a la rebel·lió. Reclusió perpètua	AGHD 7-26- C/14119/1
Folch Rebollada, Isabel		Villores	Labores / partera i llauradora	45 - 1938	Casada	Auxili a la rebel·lió. 12 anys i 1 dia reclusió temporal	AGHD 139/ 13991/3
Tallada Ferraz, Maria Rosa		Hortells	Labores	54 - 1938	Casada	Auxili a la rebel·lió. 12 anys i 1 dia reclusió temporal	AGHD 7-26- C/14119/1

Sense procediment sumaríssim incoat contra elles, però es mencionen en informes de l'expedient nº7: *Filomena Eixarch Giner* i *Mariana Barberà Carbó*.

MORELLA

COGNOM, NOM	ÀLIES	NATURALESSA	PROFESSION	EDAT I ANY DE PROCESSAMENT	ESTAT CIVIL	DELICTE I PENA	ARXIU/ NOMBRE EXPEDIENT/ CAIXA/ ORDE
Aguilar Salom, Amparo		Morella	Confecció	20 - 1938	Soltera	Auxili a la rebel·lió. 12 anys i 1 dia de reclusió temporal	AGHD 16-C-38/ 14116/2
Amela Celma, Pilar	<i>La pardala</i>	Morella	<i>Labores</i>	30 - 1938	Soltera	Auxili a la rebel·lió. 12 anys i 1 dia de reclusió temporal	AGHD 16-C-38/ 14116/2
Angles Marimon, María	<i>La del cartero</i>	Secuita (Tarragona)	<i>Labores</i>	39 - 1938	Casada	Absolta	AGHD 16-C-38/ 14116/2
Balagué Michavila, Isabel		Villores	Llauradora	66 - 1938	Casada / Vídua	Auxili a la rebel·lió. 1 any reclusió menor	AGHD/5033/ 13914/1
Beser Segura, Juana		Morella	<i>Labores</i>	48 - 1938	Soltera	Adhesió a la rebel·lió. Reclusió perpètua	AGHD 16-C-38/ 14116/2
Carceller Cortés, Marcelina		Las Parras de Castellote (Teruel)	<i>Labores</i>	58 - 1938	Soltera	Adhesió a la rebel·lió. Reclusió perpètua	AGHD 16-C-38/ 14116/2
Gasulla, Mestre, Tomas	<i>La de Pérez</i>	Morella	<i>Labores</i>	38 - 1938	Casada	Absolta	AGHD 16-C-38/ 14116/2
Miro Segura, Manuela	<i>La mirona</i>	Morella	<i>Labores / treballadora de l'asil</i>	45 - 1938	Vídua	Absolta	AGHD 16-C-38/ 14116/2
<i>Polo Armengot, Francisca</i>		Morella	<i>Labores</i>	35 - 1938	Casada	Auxili a la rebel·lió. 12 anys i 1 dia de reclusió temporal	AGHD 16-C-38/ 14116/2
Ripollés Segarra, Irene	<i>La dolça</i>	Morella	<i>Labores</i>	33 - 1938	Casada	Absolta	AGHD 16-C- 38/14116/2
Sabater Balagué, Consuelo		Forcall	<i>Labores</i>	... - 1940	Casada	Absolta	AHA ⁷³ 1746-41

72 Arxiu General Històric de Defensa, a continuació, AGHD.

73 Arxiu Històric d'Aragó-Auditoria de Guerra de la Quinta Región Militar.

MORELLA

Segura Julián, Josefina	La de la parra	Morella	Labores	23 - 1938	Casada	Adhesió a la rebel·lió. Pena de mort.	AGHD 16-C- 38/14116/2
Viñals Carbó, Clotilde		Morella	Labores	41 - 1939	Casada	Auxili a la rebel·lió. 6 anys i 1 dia de Presó Major.	AGHD 3913- C39/13873/9
Vives Aguilar, Manuela	Masianeta	Morella	Labores / llavadora en l'hospital	40 - 1939	Casada	Sobreseïment provisional	AGHD 7323/13694/9

Sense procediment sumaríssim incoat contra elles, però es mencionen en informes de l'expedient nº 16: Severina Borràs Martí, Teresa Borràs Martí, Amparo Villalta Allepuz, Cristobalina Ferrer Gargallo, Luisa Albalat "Chamela", Carmen Segura Ferrer, Lidia "la del relojero", Paquita Querol Salvador, Manuela Prats Ferreres, Mariana "la del pregonero", Benilde Querol Ortí, Irene Ortí Prats "la de Pichilla", Patrocinio Ferrer Meseguer, Josefina Meseguer Ferrer, Amparo Boldo Adell "la del chi-vata", Irene Borràs Royo, Teresa García Pitarch "Vibora", Victoriana Querol Segura, Antonia Peris Sabater, Josefina Villalta Allepuz, Antonia Buj Allepuz y Antonia Folch Royo, Victoriana Miró Segura "la Tobara" , Ana María Vives, Dolores Martí, María González Bernat i sols amb l'àlies La Gasparilla.

VILAFRANCA

COGNOM, NOM	ÀLIES	NATURELESSA	PROFESSION	EDAT I ANY DE PROCESSAMENT	ESTAT CIVIL	DELICTE I PENA	ARXIU/ NOMBRE EXPEDIENT/ CAIXA/ ORDE
Beltrán Escuder, Carmen	Tupina	Ares del Maestrat	Labores /encarregada del taller de modistes	34-1939	casada	Auxili a la rebel·lió. 3 anys de presó menor	AGHD 3.860- C/13871/9
""	Tupina	Ares del Maestrat	Labores / modista	40 - 1945	casada	Sobreseïment provisional	AGHD 522/13871/9
Corbatón Insertis, Gloria	Corbatona	Benassal	Labores / delegada Hisenda del Comitè	25-1939	casada	Adhesió a la rebel·lió. 20 anys i 1 dia de reclusió major	AGHD 3.859- C/13957/5
Fabregat Vicente, Agustina	Agustineta / esposa de Cap gros	Mirambel	Labores	22-1939	Casada / vidua	Excitació a la rebel·lió. 12 anys de presó major	AGHD 7.378-C- 40/14090/2
García Meseguer, Marcelina		Vilafranca o Mosqueruela	Labores	56-1938	Vidua	Excitació a la rebel·lió. 6 anys i 1 dia de presó major	AGHD 420-C- 38/14157/5

VILAFRANCA

Gargallo López, Concha		Linares de Mora	Labores / operaria en una fàbrica tèxtil	20-1938	casada	Auxili a la rebel·lió. 2 anys de presó menor	AGHD 1.329-C-38/14330/4
López Bayo, Lorenza		Linares de Mora	Labores / serventa	46-1938	casada	Auxili a la rebel·lió. 12 anys i 1 dia de reclusió menor	AGHD 1.329-C-38/14330/4
Monfort Centelles, Carmen		Vilafranca	Labores	23-1939	casada	Auxili a la rebel·lió. 12 anys i 1 dia de reclusió menor	AGHD 1.765-C-39/14334/11
Monfort Fortanet, Carmen	Llandera	Vilafranca	Labores / operaria en una indústria tèxtil	24-1939	casada	Auxili a la rebel·lió. 12 anys i 1 dia de reclusió menor	AGHD 7.403-C-40/13903/4
Monfort Marín, Catalina		Vilafranca	Labores	59-1939	casada	Auxili a la rebel·lió. 6 mesos i 1 dia de presó menor	AGHD 3.861-C-39/13880/1
Novella Lucia, Felisa		Valdelinares	Labores	41 - 1939	Casada	Auxili a la rebel·lió. 6 mesos i 1 dia de presó menor	AGHD 7411/14001/18
Prades Ripollés, Dolores	Cotoneta	Vilafranca	Labores / treballadora en una fàbrica tèxtil	23-1939	soltera	Auxili a la rebel·lió. 6 anys i 1 dia de presó major	AGHD 7.416-C-40/14048/3

Sense procediment sumaríssim incoat contra elles, però es mencionen en informes de l'expedient nº420-C-38: Concepción Guillen "Esposa de Baeta", Matilde Escuder Vicente, La sastrilla, Amparo Monfort Fortanet, Rosa Andrés Febrer, Otilia Prades "Cotona" o "Esposa de Cruset", Esperanza Alcalà Lujan.

SORITA

COGNOM, NOM	ÀLIES	NATURALESSA	PROFESSIÓ	EDAT I ANY DE PROCESSAMENT	ESTAT CIVIL	DELICTE I PENA	ARXIU/ NOMBRE EXPEDIENT/ CAIXA/ORDE
Adell Aznar, Pilar		Sorita	Perruquera	32 – 1939	Casada	Absolta	AGHD 3.822- C/13773/18
Martí Aviño, María		Sorita	Labores	52 - 1939	Casada	Auxili a la rebel·lió. 6 mesos i 1 dia de presó menor	AGHD 7.446- C/14030/12
Pastor Martí, María		Sorita	Labores	67 - 1939	Vídua	Sobreseïment provisional	AGHD 5.302- C/13853/10

Sense procediment sumaríssim incoat contra elles però es mencionen en l'informe denuncia de l'expedient nº24 de 1938: *Concepción Martí, Virginia “la caminera”, Mercedes Aliaga Sanchiz, Vicenta N. (tia de la maestra), La Sra. Maestra.*

FORCALL

COGNOM, NOM	ÀLIES	NATURALESSA	PROFESSIÓ	EDAT I ANY DE PROCESSAMENT	ESTAT CIVIL	DELICTE I PENA	ARXIU/ NOMBRE EXPEDIENT/ CAIXA/ORDE
Carbó Peñarroya, Agustina		Forcall	Labores	39-1939	casada	Auxili a la rebel·lió. 12 anys i 1 dia de reclusió menor	AGHD 7.214- C/13928/13
Soler Sabater, Leocadia		Forcall	Labores / treballadora en una fàbrica d'espardenyes	31-1939	Casada / Vídua	Auxili a la rebel·lió. 3 anys de presó menor	AGHD 7.259- C/13885/2
Urquizu Mampel, María		Forcall	Labores / cuinera i espardenyera	56-1939	soltera	Auxili a la rebel·lió. 3 anys de presó menor	AGHD 7.262- C-40

Sense procediment sumaríssim incoat contra elles, però es mencionen en informes de l'expedient nº 28: *Consolación Quitarte Querol, Joaquina Troncho Beltrán, Dolores Querol Ferrer, Rosa Soler Sabater, Carmen Gil Ferrer, Antonia Querol Milian, Joaquina Gil Calatayud, Consolación Querol Gil, Francisca Sancho Beltrán, Palmira Viñals Borrás, María Ejarque Gasulla, Pilar Rambla Ortí, Gracia Bordás Peñarroya, Miguela Gil Ferrer, Marcelina Agramunt Celma, Mauricia Castell Rambla.* També apareixen 3 anotades: *María, Leocadia i Agustina.*

VILLORES

COGNOM, NOM	ÀLIES	NATURALESSA	PROFESSION	EDAT I ANY DE PROCESSAMENT	ESTAT CIVIL	DELICTE I PENA	ARXIU/ NOMBRE EXPEDIENT/ CAIXA/ORDE
Guimerà Carbó, Rosa		Villores	espardenyera	63 - 1938	Vídua	Absolta	AGHD 4/14333/1

CASTELLFORT

COGNOM, NOM	ÀLIES	NATURALESSA	PROFESSION	EDAT I ANY DE PROCESSAMENT	ESTAT CIVIL	DELICTE I PENA	ARXIU/ NOMBRE EXPEDIENT/ CAIXA/ ORDE
Vives Monfort, Encarnación		Castellfort	Labores / Treball agrícola	33 - 1940	Casada	Absolta per defunció	AGHD 93-C- 41/14153/3

CINCTORRES

COGNOM, NOM	ÀLIES	NATURALESSA	PROFESSION	EDAT I ANY DE PROCESSAMENT	ESTAT CIVIL	DELICTE I PENA	ARXIU / NOMBRE EXPEDIENT/ CAIXA/ ORDE
Carceller Ejarque, Agustina	Parrera	Cinctorres	Labores / fàbrica de teixits	32 - 1939	Casada / vídua	Auxili a la rebel·lió. 12 anys i 1 dia de presó menor	AGHD 7.174-C- 40/14118/3
Sabater Ripollés, Francisca	Boixa	Cinctorres	Labores	42 - 1939	Casada / vídua	Auxili a la rebel·lió. 6 anys de presó menor.	AGHD 7.190- C/14368/10